

ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ

HISTORY

ИСТОРИЯ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ*

DOI:10.57155/VOLM4405

ԱՆՏԻՈՔԻ ԴԵՐԸ ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ՝

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորություն, արքա Լեոն Ա, Անտիոք, խաչակրաց ռազմարշավներ, Անտիոքի պատրիարքություն, եկեղեցական փոխհարաբերություններ, Ներսես Լամբրոնացի, Հայոց եկեղեցի:

Մուտք. Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցող հիմնական քաղաքական իրադարձությունները ժԲ դարի 70-90-ական թթ. Մլեհ Ռուբինյանի² սպանությունից (1175) հետո Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական էլիտան ընտրեց թագավորական իշխանությունը վերականգնելու ճանապարհը: Այդ գործընթացն ընդհատվել էր 1137 թ.՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոս բյուզանդական կայսեր կողմից Լեոն Ա իշխանի գերեվարումից հետո³: Ստեփաննոս Ռուբինյանի

* ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, պ.գ.դ., bznazt@gmail.com: Հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 14, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 3, 2022:

¹ Շնորհակալություն եմ հայտնում Գոհար Մուրադյանին, Վահե Թորոսյանին և Գագիկ Դանիելյանին՝ կատարած դիտողությունների համար:

² Նրա գործունեության մասին վերջին հրապարակումները տե՛ս Գ. Գ. Դանիելյան, «Մլեհ իշխանի գործունեությունը ժԲ-ԺԵ դարերի արաբ պատմագիրների գնահատմամբ», Հայաստանը և արաբական աշխարհը. Պատմություն և արդի խնդիրներ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի 85-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երիտասարդական միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 2014, էջ 75-91 (այսուհետ՝ Դանիելյան 2014), Ա. Հովհաննիսյան, Մլեհ Ռուբինյան. Իշխանապետ Կիլիկիո Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2022:

³ Հր. Բարթիկյան, «Միֆայել Իտալիկոսի «Ներբողյանը» և Կիլիկիայի Հայոց առաջին թագավորի խնդիրը», ՊԲՀ, 1984, 4, էջ 216-220 [վերահրատ. Հր. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Առաջին. Հայերեն հոդվածներ, Երևան, 2002, էջ 519-532 (Անեմյան մատենաշար, Գ/1)] (այսուհետ՝ Բարթիկյան 1984), հմմտ. Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թթ., Երևան, 1988, էջ 97-125 (այսուհետ՝ Բոգոյան 1988):

ավագ որդի Ռուբենը 1175 թ. Մլեհի մահից հետո, իշխանության ղեկի մոտ հայտնվեց «Հայոց իշխանների» կամ «Հայոց զորքի» միահամուռ հավանությանմբ, քանի որ ընտրությունը լիովին համապատասխանում էր գահաժառանգության կրիկյան ավադույթին⁴:

Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտից (1176 թ.) հետո Ռուբինյան իշխանապետությունը վերջնականապես թոթափեց ստորակայական կախումը Բյուզանդական կայսրությունից և Ռուբեն Գ-ը լիովին նվիրվեց Մլեհի նվաճումների ամրապնդման ու երկրի բարգավաճման գործին: Ռուբենը փորձեց իր իշխանությունը տարածել նաև Բյուզանդիային մինչ այդ հավատարիմ Լամբրոնի Օշինյանների տարածքների վրա: Քանի որ մինչև 1176 թ. Ռուբինյան իշխանապետության էլիտան, ինչպես նաև Հեթումյան իշխանությունը, դիտվում էին բյուզանդական կայսրության ստորականներ, նրանց ներկայացուցիչներն իրենց առջև նպատակ էին դրել ճանաչելի դառնալ Բյուզանդիայի կողմից⁵, քանի որ ողջ տարածաշրջանի բոլոր քրիստոնյա քաղաքական միավորները, ներառյալ խաչակրաց իշխանությունները՝ *de jure* դիտվում էին կայսրության ստորականներ⁶: Միևնույն ժամանակ, ըստ Տիեզերական եկեղեցու պատմական ավանդության՝ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի եկեղեցական նվիրապետության համակարգը ղեկավարում էր բյուզանդական դավանական կողմնորոշում ունեցող Անտիոքի պատրիարքը⁷: Ի սկզբանե, Անտիոքի պատրիարքության նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև հակոբիկ ասորական եկեղեցին, որն առանձնացել էր 540-ական թվականներից⁸: Առաջին խաչակրաց ռազմարշավից հետո խաչակիրները, ի հակադրություն բյուզանդացիների, նվիրապետական այդ աթոռին նստեցնում էին լատին պատրիարք⁹: Այդ իսկ պատճառով, քաղաքական խնդիրների լուծումը քաղաքական գործիչներին երկու ճանապարհ էր մատնանշում: Նրանք քաջ գիտակցում էին, որ տարածաշրջանին տիրելը ոչ միայն քաղաքական խնդիր է, այլ նաև եկեղեցական: Քաղաքական տեսանկյունից Կիլիկիայի իշխանները փորձում էին շահել թե՛ արևմտագերմանական, և թե՛ Բյուզանդական կայսրությունների վտանգությունը, իսկ պետական լծակներով

⁴ Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները եւ հայերը*, հ. Բ., Պատմա-ֆաղափագիտական հետազոտություն, Երևան 2007, էջ 153 [Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլիկենկեան հիմնարկություն] (այսուհետ՝ Տեր-Պետրոսյան 2007):

⁵ Բոզոյան 1988, էջ 164-196:

⁶ R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Translated by J. C. Morris and J. E. Ridings, Oxford, Clarendon Press, 1993, p. 23-28 և այլուր (այսուհետ՝ Lilie 1993):

⁷ K.-P. Todt und B. A. Vest, *Syria (Syria Prōtē, Syria Deutera, Syria Euphratēsia)*, Wien 2014 (Tabula Imperii Byzantini, Bd. 15, Teilband 1-2), S. 309-323, 330-340, 350-356, 362-372 (այսուհետ՝ TIB 15):

⁸ Նույն տեղում, էջ 323-330, 340-348, 356-360, 384-390:

⁹ Նույն տեղում, էջ 374-383:

Հայոց եկեղեցին փորձում էր Հռոմի պապության, Կ. Պոլսի պատրիարքության և հակոբիկ-ասորական եկեղեցիների առջև ընդգծել սեփական նվիրապետական համակարգի ինքնավարությունն ու ինքնագլխությունը (ավտոկեֆալիա)¹⁰: Խնդիրն իրականացնելու համար կաթողիկոսարանը համագործակցում էր թե՛ Հեթումյան, և թե՛ Ռուբինյան իշխանությունների հետ:

Խաչակրաց առաջին ռազմարշավներից հետո էլ Կիլիկիայի դաշտային հատվածների վրա հաճախ փորձում էր իր ազդեցությունը տարածել Անտիոքի դքսությունը¹¹: Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինի վաստահությունը վայելող Մլեհ Ռուբինյանի սպանությունից հետո Կիլիկիայի իշխաններն օգնության համար դիմեցին Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ Գ-ին, որն էլ 1185 թ. Անտիոքում ձերբակալեց Ռուբեն Գ-ին և փորձեց բռնազավթել Կիլիկիայի իշխանապետության տարածքը¹²: Միայն խնամակալ հռչակված Լևոն Բ իշխանի համառ դիմադրության շնորհիվ Բոհեմունդ Գ-ը ստիպված եղավ նահանջել: Այնուամենայնիվ, Ռուբենի ազատագրության դիմաց պատանդ հանձնվեցին նրա մայրն ու մի քանի ազգականներ, վճարվեց բավական մեծ փրկագին Ռուբեն Գ-ին վերադարձնելու համար, և Անտիոքի լատին իշխանությունը զիջվեցին Սարվանդիքար, Թիլ և Ճկեր բերդերը¹³: Ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ Ռուբենը նաև ստորակայի երգում պետք է տված լիներ Բոհեմունդ Գ-ին: Ռուբենի իշխանությունը 1185/7թթ. ժառանգած Լևոն Բ իշխանը Անտիոքյան դիկտատից ազատագրվելու քաղաքական ուղեգիծ ընտրեց: Կիլիկիայի անկախությունն ապահովելու ճանապարհին նա փորձեց իրականացնել բազմակողմանի արտաքին քաղաքականություն: Այդ նպատակին հասնելու համար նա փոխհարաբերությունները նոր մակարդակի վրա դրեց Բյուզանդական կայսրության, Հռոմի պապության, Գերմանական սրբազան կայսրության, Իկոնիայի և Այյուբյան սուլթանությունների և խաչակրաց պետությունների հետ:

ԺԲ դարի 70-80-ական թթ. Սալահ ալ-Դինը ձեռնարկեց Հյուսիսային Ասորիքի Եդեսիա, Ռաքա, Նիսիս, Սրուճ, Հարիմ, Մմբեջ (Հերապոլիս) և այլ բնակավայրերի նվաճումը, առաջ ընկնելով Հալեպի տեր Զենգյաններից և վերջիններիս դարձնելով իր ստորական¹⁴: Քիչ ժամանակ անց, Անտիոքի իշխանության

¹⁰ Բոգոյան 1988, էջ 196-228:

¹¹ ԺԲ դարում Կիլիկիայի հանդեպ Անտիոքի լատին դքսության վարած փառապաշտության մասին տե՛ս Բոգոյան 1988, էջ 71-76, 79-89:

¹² Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 158-159:

¹³ Սկզբնաղբյուրների վկայությունները ի մի են բերված այստեղ՝ Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 160:

¹⁴ Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l' époque des croisades et la principauté franque d' Antioche*, Paris, 1940, p. 415-420 (այսուհետ՝ Cahen 1940), հմմտ. Վ. Տեր-Ղևոնդյան, *Կիլիկյան Հայաստանը և Այյուբյան պետությունները (1171-1260)*, Երևան, 2017, էջ 62-65 (այսուհետ՝ Տեր-Ղևոնդյան 2017), հմմտ. նաև TIB 15, p. 262- 263:

և մյուս խաչակրաց պետությունների ներսում տեղի ունեցան որոշակի իրադարձություններ և արտաքին քաղաքական տեղաշարժեր: 1187 թ. հուլիսի սկզբին Բոհեմունդ Գ-ը Երուսաղեմի թագավոր Գվիդոյի հետ, Հատտինի մոտ պարտվեց Սալահ ալ-Դինին, որից քիչ անց՝ 1187 թ. հոկտեմբերի 2-ին, Երուսաղեմը հանձնվեց, իսկ քրիստոնյա բնակչության մի մասը գաղթեց Անտիոքի իշխանության տարածք: Ռայմոնդ Գ-ի մահով 1187 թ. վերջին հանգամանակ Տրիպոլիի Տոլուսյան հարստությունը, իսկ այդ իշխանության կառավարումն անցավ Բոհեմունդ Գ-ի որդի Բոհեմունդին (1187-1233): 1188 թ. գարնանը և ամռանը Սալահ ալ-Դինը պատերազմ սկսեց Տրիպոլիի, Սուեթիայի իշխանությունների դեմ, որոնց օգնության ձեռք մեկնեց Սիցիլիայի թագավորության նավատորմը, չնայած դրան Սալահ ալ-Դինը կարողացավ տեր դառնալ Ջաբալային, Լաոդիկիային, Քալաթ ալ-Այդունին (Իդոն), ալ-Ջամահիրիայունին, Սահյունին և Բալատունուսին: 1188 թ. նա տեր դարձավ նաև Բակա և աշ-Շուդը (Շուդը վա-Բակաս ?) ամրոցներին, որոնք գտնվում էին Օրենտեսի ափին, Ամանոսյան լեռների հարավում: 1188 թ. սեպտեմբերին Սալահ ալ-Դինին հանձնվեցին նաև Տաճարականների ամրոցներ Տրապեզակը (Դարպասակ), Պաղրաս (Բագրասը) և այլ ամրություններ¹⁵:

Երուսաղեմի անկումից (1187) հետո, Գրիգոր Ը պապը եվրոպայի ազնվականությանը կոչ արեց հանդես գալ Երրորդ խաչակրաց ռազմարշավով: Եթե Անգլիայի և Ֆրանսիայի թագավորությունները միշտ էլ Առյուծասիրտի ղեկավարությամբ նախընտրեցին դեպի Երուսաղեմ ծովային ճանապարհը, ապա Ֆրիդրիխ Ա Բարբարոսա (Շրկամորուս) գերմանական կայսրը (1152-1190) ընտրեց ցամաքային ուղին՝ Սալահ ալ-Դինի դեմ դաշնակից ունենալով Անտիոքի Բոհեմունդ Գ իշխանին, ինչպես նաև Կիլիկիայի Լևոն Բ Ռուբինյանին: Ֆրիդրիխ Ա-ի մահից հետո գերմանական զորքերի հրամանատարությունն անցավ նրա որդի Ֆրիդրիխ Շվաբցուն, որը Կիլիկիայով մտավ Անտիոք: Այստեղ նա թողեց 300 բերդակալ ասպետ և օժվեց՝ վերանվանվելով իբրև Հենրիխ 2 թագավոր (1169/1190-1197, իսկ 1191 թ.՝ կայսր), վասալական երգում վերցրեց Անտիոքի իշխանից, որը մինչ այդ Բյուզանդական կայսրության ստորական էր դիտվում: Խաչակրաց բանակը օգոստոսի 28-ին շարժվեց Տրիպոլիս, Բեյրութի մոտ հանդիպելով Սալահ ալ-Դինի զարմիկ ալ-Մուզաֆար Թակի ադ-Դին Ումարին (1186-1191), իսկ 1191 թ. մայիսին Անգլիայի թագավոր միշտ էլ Առյուծասիրտը (1189-1199) գրավեց Կիպրոսը, որն էլ հաջորդ տարի անցավ Երուսաղեմի նախկին թագավոր Գվիդո Լուսինյանի իշխանության տակ: Այդ քաղաքականության պտուղները երևացին Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինի մահից անմիջապես հետո¹⁶:

¹⁵ Այս շրջանի փառաբանական իրադարձությունների մասին տե՛ս Cahen 1940, p. 420-434, հմմտ. TIB 15, S. 265-268:

¹⁶ TIB 15, S. 265-269:

Այդ նույն ժամանակ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ը (1164-1201) բռնություններ էր գործում Անտիոքի լատին հոգևորականության նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով էմերի անունով լատին պատրիարքը (1140-1193)¹⁷ նզովեց Անտիոքի իշխանությունը և 1165 թ. հաստատվեց Կուրսարի ամրոցում¹⁸: Ենթադրվում է, որ Բոհեմունդ Գ-ն Անտիոք է հրավիրել բյուզանդական պատրիարքին, որը մինչ այդ և դրանից հետո՝ ժամանակ առ ժամանակ փախչելով լատին իշխանություններից, ապաստանում էր Կիլիկիայում կամ Կ. Պոլսում¹⁹: Կողմերին հաշտեցնելու համար երուսաղեմի թագավորությունը բարձրաստիճան պատվիրակություն ուղարկեց Բոհեմունդ Գ-ի և պատրիարք Այմերիխի մոտ: Անտիոքի իշխանի կողմից եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձով երկիրը դուրս բերվեց պատրիարքական նզովքի տակից, սակայն Բոհեմունդ Գ-ը մնաց նզովված²⁰:

1194 թ. Կիպրոսի Գվիդո Լուսինյանին հաջորդեց իր եղբայր Ամալրիխ Ա-ը (1194-1205), 1197 թ. Հենրիխ Զ-ից ստանալով թագավորի տիտղոս: Կիպրոսի կորստով Բյուզանդիան կորցրեց Հյուսիսային Ասորիքում իր քաղաքական գերազանցությունը հաստատելու վերջին հնարավորությունը, թեպետ 1198 թ. Ալեքս Գ Անգելոսի կողմից Վենետիկին տրված խրիստոբուլում (արտոնագիր)²¹ փորձում է օգտագործել կղզու նկատմամբ սեփական հավակնությունները: Սերկրից հեռանալուց առաջ՝ 1191 թ. հուլիսի 31-ին, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆի-

¹⁷ Այս պատրիարքի մասին 1181 թ. գրված մի հիշատակարանի մասին մասին տե՛ս Michael E. Stone, "A Notice about Patriarch Aimery of Antioch in an Armenian Colophon of 1181," ed. Benjamin Kedar and Johnathan S.C. Riley-Smith with Helen J. Nicolson and Michael Evans, *Crusades*, Volume 3, 2004, London and New York: Routledge, 2004, p. 125-129:

¹⁸ TIB 15, p. 377-379.

¹⁹ Ուշագրավ է, որ Անտիոքի բյուզանդական պատրիարքը մի քանի անգամ հեռացվել է իր աթոռից: Այդ են վկայում մի շարք պահպանված վավերագրեր: Օրինակ՝ Անտիոքի բյուզանդական պատրիարքը մի շարք փաստաթղթեր է ստորագրել Կ. Պոլսում 1174/5 և 1176 թթ., քանի որ այդ պահին պատրիարքն ապաստանել էր Կ. Պոլսում (տե՛ս Ա. Բոզոյան, *Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.)*, Երևան, 1995, էջ 73, 82 (այսուհետ՝ **Բոզոյան 1995**)), հմմտ. նաև *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, vol. I: *Les Actes des patriarches*, fasc II et III: *Les registres de 715 à 1206*, par Venance Grumel des Augustins de l'Assomption, deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès, Paris: Institut français d'études Byzantines, 1989, N. 1132, p. 559 [Le patriarchat Byzantin, Série I] (այսուհետ՝ **RAPC** vol. I, f. II et III): Վիլբրանդ Օլդենբուրգցիին տեղեկացնում է, որ 1212 թ. Աստվածաճալոսության տոնին Անտիոքի պատրիարքը եղել է Կիլիկիայի Սիս ֆաղափում, տե՛ս P. Halfter, "Die Beschreibung des Armenischen Königreiches Kilikien durch den Hildeschmeier Domherren Wilbrand von Oldenburg", *Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը*, պատ. խմբ. Պ. Մուրադյան, Երևան, էջ 406 (այսուհետ՝ **Halfter 2000**):

²⁰ Հմմտ. TIB 15, S. 378.

²¹ Բյուզանդական վավերագրի այդ տեսակի մասին տե՛ս *The Oxford Dictionary of Byzantium* (այսուհետ՝ **ODB**), Prepared at Dumbarton Oaks, A. Kazhdan (editor in chief), vol. 1, New York: Oxford University Press, 1991, s.v. "Chrysobull", p. 451-452:

լիպ Բ Օգոստոսը Բոհեմունդ Գ-ի որդի Ռայմոնդին հանձնեց 100 ասպետ և 500 ավագ զինվոր (սերժանտ) իր տարածքները մահմեդականներից պաշտպանելու համար: Ռիչարդ Առյուծասիրտն էլ Անտիոքին տրամադրեց նմանատիպ զինվորական ջոկատ, ինչպես նաև հինգ մեծ նավ՝ լի ձիերով, զենքով և պարենով: Այդ ուժերով Բոհեմունդ Գ-ը փորձեց վերադարձնել Ջաբալան և Լաոդիկեան, սակայն 1191 թ. հոկտեմբերին պարտություն կրեց: Քանի որ Սալահ ալ-Դինն էլ էր ուժասպառ եղել, 1192 թ. հոկտեմբերին կողմերի միջև զինադադար կնքվեց, որով Բոհեմունդ Գ-ին անցան մի շարք բերքատու հողեր Անտիոքի լճի շրջակայքում, ինչպես նաև Արզազանը և հարակից տիրույթները՝ շուրջ 15 000 գինարարժեքով: Այս թվականին, արաբական սկզբնաղբյուրների պատմելով, Սալահ ալ-Դինի մի զորախումբ կարողացավ մտնել Կիլիկիա, սակայն այդ արշավանքը շարունակություն չունեցավ²²: 1193 թ. մարտի 3/4 -ին Սալահ ալ-Դինի մահից հետո, Հյուսիսային Ասորիքում իշխանությունն անցավ նրա երրորդ որդուն՝ ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Ախյաս ալ-Դին Ազգիրին (1186-1216)²³: Այս իրադարձություններից հետո, Անտիոքի լատին իշխանությունը բավական թուլացել էր:

Լեոն Ռուբինյանը և Անտիոքի իշխանապետությունը. Անտիոքի լատին իշխանապետությունը խաչակրաց պետական համակարգի ամենակենսունակ օղակներից էր, որը գոյատևեց մինչև մոնղոլական ռազմարշավները²⁴: Մինչ խաչակիրների կողմից քաղաքի գրավումը, այն բյուզանդական արևելքի կարևորագույն հոգևոր կենտրոններից էր, գլխավոր Տիեզերական պատրիարքներից մեկի նստավայրը: 1191 թ. Կիլիկիայի իշխան Լեոն Բ-ը գրավեց Սալահ ալ-Դինի լքած Պաղրաս ամրոցը, որը մինչ այդ պատկանել էր Անտիոքի իշխանապետությանը և գտնվել Տաճարականների տնօրինության տակ: 1193 թ. հոկտեմբերին, ղեկավարելով Ռուբենի դուստր Ալիսի խնամակալի կարգավիճակով, Լեոն Բ Ռուբինյան իշխանը փորձեց ռեանշի հասնել Անտիոքի իշխանապետության նկատմամբ. Պաղրաս/Բագրաս/Փաստոնում խաբեություն գերեց Բոհեմունդ Գ-ին²⁵: Անտիոքի դուքսը ստիպված էր ստորագրուցիչ պայմանագիր կնքել Լեոն Բ իշխա-

²² S. J. Wilson, *The Latin Principality of Antioch and Its Relations with the Kingdom of Cilicia, 1188-1268* (A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements of Nottingham University for the Doctor of Philosophy), March 2016, p. 97 (այսուհետ՝ **Wilson** 2016):

²³ TIB 15, S. 265-270.

²⁴ Անտիոքի պատմության և մշակույթի մասին խաչակրաց դարաշրջանում տե՛ս **Wilson** 2016, p. 77-92, **Andrew D. Buck**, *The Principality of Antioch and its Frontiers in the Twelfth Century*, NY: The Boydell Press, 2017 (այսուհետ՝ **Buck** 2017); **Andrea U. De Giorgi** and **A. Asa Eger**, *Antioch. A History*, London and New York: Routledge, 2021, p. 348-405 (այսուհետ՝ **Giorgi & Eger** 2021):

²⁵ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք**, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1956, էջ 206-207 (այսուհետ՝ **Սմբատ** 1956):

նի հետ, հրաժարվելով Հայոց իշխանի նկատմամբ գերազահությունից և Կիլիկիային սահմանամերձ մի շարք տարածքներից, միաժամանակ Բոհեմունդ Գ-ի ժառանգ Ռայմունդին (մահ. 1195 թ.²⁶) ամուսնացրին Ռուբենի դուստր Ալիսի հետ, որը մինչ այդ ամուսնացած էր եղել Գրիգոր Դ կաթողիկոսի ազգական Շահնշահի հետ: Այս ամուսնությունը հնարավորություն էր ստեղծում հետագայում միավորել Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը Անտիոքի իշխանապետության հետ, քանի որ Ռայմունդի և Ալիսի արու զավակը, լինելով Անտիոքի գահի օրինական ժառանգորդը, հանգամանքների բերումով կարող էր ժառանգել նաև Կիլիկիայի գահը: Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանապետությունների միջև կնքված համաձայնությանն²⁷ ընդգրկմացավ լատին պատրիարքը և Անտիոքի բնակչության հետ կոմունա ստեղծեց ընդդեմ հայկական բռնագրավման և թույլ չտվեց հայկական զորքի մուտքը քաղաք²⁸: Հենրիխ (Հեոխ) Շամպայնցին (1192-1197) երուսաղեմի անթափ տիրակալը, 1194 թ. գարնանը այցելեց Կիլիկիան Հայաստան, ազատելու Բոհեմունդ Գ-ին: Վերջինս ստիպված էր հրաժարվել Կիլիկիայի նկատմամբ հավակնություններից²⁹: 1195 թվականից սկսած, շուրջ 25 տարի, Կիլիկիայի հայկական պետությունը երկարատև ու հյուժիշ պայքար ծավալեց Անտիոքի իշխանապետությանը (դքսությունը) տիրելու համար: 1198 թ. հունվարի 6-ին Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանը պաշտոնապես թագադրվեց³⁰, վերանվանվելով Լևոն Ա արքա: Ալիսի և Ռայմունդի ամուսնությունից ծնված որդի Ռայմունդ-Ռուբենն էլ ըստ պայմանավորվածության պիտի ժառանգեր թե՛ Կիլիկիայի, թե՛ Անտիոքի գահը: Սակայն Բոհեմունդ Գ-ի մահից հետո (1201), անտիոքցիներն իրենց իշխան ճանաչեցին Տրիպոլիի իշխան Բոհեմունդին³¹: Տաճարականները թշնամացել էին Լևոն Ա-ի հետ, որովհետև չէին ստացել Պաղրաս ամրոցը, իսկ ս. Հովհաննեսի կարգի ասպետները նախընտրում էին Բոհեմունդ Գ-ին (1201-1233)³²: Լևոն Ա-ն, իր և Բոհեմունդ Գ-ի միջև կնքված ժառանգության մասին պայմանագիրն ուղարկում է Բոհեմունդ Գ-ին և Անտիոքի պատրիարք

²⁶ Մահվան թվականը ըստ TIB 15, p. 270:

²⁷ Կիլիկիայի հայոց իշխանության և Անտիոքի իշխանության միջև կնքված հաշտության այս պայմանագրի բնագիրը առկա աղբյուրների հիման վրա վերականգնելու փորձը տե՛ս Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 174-175, հմտ. նաև Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Վահե Թորոսյան, «Անտիոքի գաճաճառանգության խնդիրն ըստ Լևոն Ա Մեծագործի և Հռոմի Իննուկենավոս III պապի 1199 թ. նամակագրության», *ԲՄ*, 2019, հ. 28, էջ 340-352 (այսուհետ՝ Տեր-Ղևոնդյան, Թորոսյան 2019):

²⁸ Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 172-173:

²⁹ TIB 15, S. 270.

³⁰ Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 182:

³¹ TIB 15, S. 270-271.

³² Նույն տեղում, S. 271:

Պետրոս Ա Անգուլեմին³³: Եթե Բոհեմունդ Դ-ը փորձում էր շրջանցել այդ փաստը, ապա պատրիարքը հետևողականորեն ձգտում էր հասնել Բոհեմունդի Գ-ի վտարմանը եկեղեցուց³⁴: 1203 թ. գարնանը Լեոն Ա-ը երկրորդ անգամ փորձեց և մտավ Անտիոքի տարածք, ապա առաջարկեց լատին պատրիարքին բանակցել իր հետ³⁵: Ըստ ավստրիացի գիտնականներ Կ.-Պ. Տոգտի և Բ. Ա. Վեստի՝ 1203 թ. դեկտեմբերին Բոհեմունդ Դ-ին օգնության է եկել Հալեպի տեր սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը. այդպիսով անտիոքցիները կարողացել են հայերին ստիպել հեռանալ սեփական տարածքներից³⁶: Կողմերի միջև պատերազմը դադարեցնելու համար Ինոկենտիոս Գ պապը (1198-1216) իբրև միջնորդ է առաքել պապական լեգատ՝ կարդինալ Պետրոս Կապուանցուն: Նրա հրավերով Լեոն Ա-ը խաղաղ բանակցությունների համար երեք անգամ ժամանել է Անտիոք, թեպետ Բոհեմունդ Դ-ը հարկ չի համարել ներկայանալ բանակցություններին³⁷: Վերջապես, երբ Լեոն Ա-ը հրաժարվեց վերադարձնել Տաճարականների «ունեցվածքը», քանի որ նրանք ընդդիմանում էին Ռուբեն-Ռայմոնդի ժառանգական իրավունքի ճանաչմանը, լեգատը նզովեց Լեոնին և նրա թագավորությունը, վտարելով լատին եկեղեցուց³⁸: Այս պայքարի մեջ ներքաշվեցին նաև Հռոմի պապությունն ու Անտիոքի լատին պատրիարքությունը: Պիտի ենթադրել, որ պայքարի գործիքներից մեկն էլ Բյուզանդական կայսրությունն էր ու Կ. Պոլիս փախած Անտիոքի օրթոդոքս պատրիարքը, որի նկատմամբ Հայոց եկեղեցու հավակնությունները ձևակերպված են Հռոմկլայի 1178 թ. ժողովրդից մեզ հասած նյութերի մեջ³⁹:

Անտիոքի պատրիարքական աթոռի նկատմամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի նկրտումները ԺԲ դարի Բ կեսին. Մինչև ԺԲ դարի 50-ական թթ. սկզբնաղբյուրները էական տեղեկություններ չեն հաղորդում Անտիոքի օրթոդոքս պատրիարքության և Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունների մասին: Այս երկու նվիրապետական համակարգերը միմյանց նկատմամբ բավական սառն էին, թեպետ հնուց ի վեր դրկից աթոռներ էին: Անտիոքը Տիեզերական եկեղեցու հնագույն պատրիարքական կենտրոններից էր: Հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներից այդ աթոռի նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև ասորի հակոբիկ

³³ Նույն տեղում:

³⁴ TIB, 15, S. 271.

³⁵ TIB, 15, S. 271.

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, հմմտ. ֆաղափական կացությունը նաև Վ. Տեր-Ղևոնդյան, «Քաղաքական կացությունն Առևելյան Միջերկրականի երկրներում XII դարի վերջին (ըստ հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերի)», Հայոց պատմության հարցեր, հ. 17, Երևան, 2016 (փաստացի՝ 2017), էջ 19-40 (այսուհետ՝ Տեր-Ղևոնդյան 2017):

³⁹ Բողոյան 1995, էջ 121-126:

եկեղեցին: Հակոբիկ ասորական ավանդույթը հիշում էր, որ Զ դարի 20-ական թթ. հակաքաղկեդոնական եկեղեցու դավանաբան Սևերոսը (512-518) հեռացվել էր Անտիոքի պատրիարքի պաշտոնից: Նրա աշակերտները և հետևորդները, հատկապես՝ Յակոբ Բարադեսի անմիջական մասնակցությամբ, կարողացան ստեղծել տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգից դուրս մի նոր կառույց, որի առաջնորդը շարունակում էր սեփական տիտղոսաշարում պահպանել «Անտիոքի պատրիարք» տիտղոսը և ժամանակ առ ժամանակ, քաղաքական պայմանների բերումով, փորձում էր վերադառնալ այդ նստավայրը⁴⁰: Անտիոքի մեկկիտ կամ օրթոդոքս պատրիարքությունն ինքնագլուխ նվիրապետական աթոռ էր: Իր դավանությամբ այդ աթոռը պատկանում էր Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի և Աղեքսանդրիայի քաղկեդոնական եկեղեցիների թվին և կարևոր դեր է կատարել ողջ միջնադարի՝ մանավանդ արաբական տիրապետության ընթացքում⁴¹: Արդեն Ժ-ԺԱ դդ., երբ Հյուսիսային Ասորիքը վերանվաճվեց Մակեդոնական հարստության կայսրերի կողմից, այդ պատրիարքական աթոռի գահակալները հաճախ հաստատվում էին բյուզանդական կայսրերի միջամտությամբ⁴²: Բյուզանդական դավանաբանությանն ու եկեղեցուն նվիրվածությունն էլ հիմք է հանդիսացել այդ աթոռը, սկսած արաբական տիրապետության շրջանից, անվանել «մեկքիտ», այն է՝ բյուզանդական կայսերական իշխանությանը հավատարիմ պատրիարքություն⁴³:

Հայոց կաթողիկոսարանը սկզբից ի վեր պատմականորեն կապված էր Կեսարիայի մետրոպոլիտական աթոռի հետ, որը բյուզանդական նվիրապետական համակարգում գտնվում էր Եփեսոս-Կոստանդնուպոլսի⁴⁴ պատրիարքությանը

⁴⁰ E. Honigmann, *Le couvent de Barsauma et patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie*, Louvain, Imprimerie orientale L. Durbecq 1954 [Corpus scriptorum christianorum orientalis, vol. 146, Subsidia, t. 7, վերահրատարակ. 1967 թ.], p. 52 (այսուհետ՝ **Honigmann** 1954), հմմտ. **TIB** 15, S. 313-319, 340-348, 356-360, 384-390:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 319-323, 330-340, 349-356, 362-374:

⁴² *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, editio princeps, recensuit **Ioannes Thurn**, Berolini et Novi Eboraci, apud Walter de Gruyter et Socios, MCMLXXIII (1973) [Corpus fontium historiae byzantinae], p. 286 (այսուհետ՝ **Skylitzes** 1973), հմմտ. նաև անգլ. թարգմանությունը. **John Skylitzes**, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Translated by **J.-Cl. Cheynet** and **B. Flusin** and Notes by **J.-Cl. Cheynet**, N.Y.: Cambridge University press, 2010, p. 273, n. 15 (այսուհետ՝ **Skylitzes** 2010): Այս մասին հիշատակվում է ոչ միայն Սկիլիցեսի, այլ նաև նրա Շարունակողի մոտ տե՛ս **Յովհաննես Սկիլիցես**, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ **Հր. Բարթիկյանի**, Երևան 1979 [Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ], էջ 32, 271 (այսուհետ՝ **Սկիլիցես** 1979):

⁴³ **ODB**, vol. 2, p. 1332.

⁴⁴ Հայ մատենագրության մեջ կա վկայություն, որ պատրիարքական աթոռը Եփեսոսից է տեղափոխվել Կոստանդնուպոլիս, տե՛ս **Յովհաննես Դրասխանակերացի**, *Պատմություն հայոց, Մատենագիրք Հայոց*, ԺԱ. հ. Ժ. Դար, *Պատմագրություն*, Երկու գրքով, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լի-

հպատակ նվիրապետական կառույցում: Այս ենթակայությունը արդեն Դ դարի ընթացքում դարձել էր նոմինալ: Մինչև է դարի սկիզբը Հայոց, Վրաց և Աղվանից եկեղեցիները Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում առանձնակի տեղ էին զբաղեցնում: Այս համակարգում Հայոց եկեղեցու առաջնորդը դիտվում էր առաջինը՝ հավասար աթոռների մեջ⁴⁵: Վրաց եկեղեցական բաժանումից հետո, Աղվանից եկեղեցին ժամանակի ընթացքում կորցնելով էթնիկական առանձնահատկությունը, ձուլվեց հիմնականում Հայոց եկեղեցական կառույցում: Սասանյան Պարսկաստանում, ուր գտնվում էր Դվինի կաթողիկոսարանը, Հայոց եկեղեցական կառույցը ինքնանկախ (ավտոկեֆալ) էր: Դավանաբանական առումով փորձում էր միշտ դաշինքի մեջ լինել հակաքաղեղոնական հակոբիկ եկեղեցու հետ ինքնանկախ նվիրապետությունում: Միաժամանակ, բուն Հայաստանի հարավային որոշ շրջաններում հնուց ի վեր գործում էին հակոբիկ ասորական եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռներ՝ Ամիզը, Խլաթը, Մելիտենեն, Արսամոսատը (Շամշատ), Մծբինը, Կարինը (Թեոդոսիոպոլիս), Հանձիթը, Ոստանը և այլն⁴⁶: Հակոբիկ եկեղեցին էլ փորձում էր սատար լինել հայոց եկեղեցու հոտին: Հայտնի է, որ Ը դարում՝ արաբների տիրապետության դարաշրջանում, Մեծ Հայքից բավական մեծ քանակությամբ ազգաբնակչություն տեղափոխվեց Հյուսիսային Ասորիք, ասորիներն էլ բնակություն էին հաստատում բյուզանդապատկան Բարձր Հայքում, Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում⁴⁷: Ասորի մատենագիրները պատմում են, որ նրանց տեղավորման խնդրում մեծ դեր են կատարել տեղի ասորի ազգաբնակչությունն ու հակոբիկ եկեղեցին, որը տրամադրել է նաև եկեղեցիներ, որոնցից մի քանիսը հետագայում հայերը սեփականել են⁴⁸: Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո սկսված ներգաղթը Հյուսիսային Ասորիք, Կիլիկիա և Կապադովկիա՝ փոխեց տարածաշրջանի ազգաբնակչության մեջ հայերի տեսակարար կշիռը: Բազմաթիվ ասորական վանքեր Հյուսիսային Ասորիքում, հատկապես Քեսուռի և Ռապանի շրջակայքում հետզհետե դառնում էին Հայոց եկեղեցու սեփականությունը: Այս միտումը ավելի էր սրում հակասությունը տարածաշրջանի հայ և ասորի բնակչության միջև, առիթ էր դառնում միմյանց նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքի համար:

Տիեզերական եկեղեցուց Հայոց եկեղեցու վերջնական բաժանումից (Ը դարի սկիզբ) հետո, Անտիոքի բյուզանդական պատրիարքության հետ սերտ կա-

բանան 2010 [Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան], էջ 384-385 (այսուհետ՝ **ՄՀ**, հ. ժԱ):

⁴⁵ **Bozoyan 2016**, p. 404.

⁴⁶ Հակոբիկ եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռների ցանկը տե՛ս **Honigmann 1954**, p. 112 &:

⁴⁷ **Gilbert Dagron, Idées Byzantines**, Tomes I et II, Paris 2012 [Bilans de Recherche 8/I-II] p. 272-304 (այսուհետ՝ **Dagron 2012**).

⁴⁸ Այս մասին տեղեկանում ենք ԺԲ դարի մատենագիրներ Դիոնիսիոս բար Սալիբիի և Միխայել Ասորու երկերից, տե՛ս **Բոզոյան 1988**, էջ 32-35, 43-44:

պեր հաստատեց Վրաց եկեղեցին, որը ողջ միջնադարի ընթացքում *de jure*, երբեմն էլ *de facto* գտնվում էր այդ աթոռի ենթակայության ներքո: Անտիոքի քաղկեդոնական պատրիարքական աթոռի նվիրապետության սահմաններում՝ Հյուսիսային Ասորիքում էին գտնվում վրաց եկեղեցու բազմաթիվ վանքեր, որոնք Թ-ԺԱ դդ. ծավալել էին մատենագրական արդյունավետ գործունեություն⁴⁹: Այդ վանքերի մեջ կային նաև քաղկեդոնական հայերով բնակեցված կենտրոններ⁵⁰, որոնցից մեկում, որը գտնվում է այսօրվա Մուսա լեռան մոտակայքում, վրացերեն վիմագիր արձանագրություն է հայտնաբերել Ժան Մսերյանը⁵¹: Արձանագրությունը գտնվել է Ս. Թովմա վանքի շրջակայքում և ընթերցվում է ըստ Ռ. Բլեյկի. «*յՅԼՅԵՍԻԱՁ ՆՐՆ ԵՐԺԵՅԵՐՈՒ*» (*l'église est aux Arméniens* – եկեղեցին հայերինն է)⁵²: Ամանոսյան լեռներում գտնվող մեկ այլ կենտրոնի մասին էլ, ուր բնակվում էին հայ քաղկեդոնականներ, տեղեկացնում է ԺԱ դարի բյուզանդական եկեղեցու հայտնի վանական և կանոնագետ Նիկոն Սկլեոնեցին (*Νίκων ὁ Μαυρορείτης*)⁵³: Սև լեռների վանական հաստատությունները

⁴⁹ **W. Djobadze**, “Vorläufiger Bericht über Grabungen und Untersuchungen in der Gegend von Antiochia am Orontes”, *Istanbul Mitteilungen*, vol. 15 (1965), p. 218-242 (այսուհետ՝ **Djobadze** 1965); **W. Djobadze**, “Medieval Inscriptions in the Vicinity of Antioch-on-the-Orontes”, *Oriens christianus*, vol. 49 (1965), p. 116-130 (այսուհետ՝ **Djobadze** 1965 a); **W. Djobadze**, *Materials for the Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch on the Orontes*, Louvain, Peeters Publishers, 1976 [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia 48] (այսուհետ՝ **Djobadze** 1976); **W. Djobadze**, “Georgians in Antioch on-the-Orontes and the monastery of St. Barlaam”, *Die Christianisierung des Kaukasus: the christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania); Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 December 1999)*, Hrsg. **Von W. Seibt**, Wien 2002 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 296, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 9], S. 37-53 (այսուհետ՝ **Djobadze** 2002), **Լ. Թեմաձե**, *ժգեղո յերտուղո միջրլոռոյի յերբո*, Ե. II, ԹԺԻԼՈՍԻ, ԹԺԻԼՈՍԻՍԻ շնոյցերնոյցեյի ցամոցեմլոռ, 1980, ց. 149-167 (այսուհետ՝ **Մեմարի** 1980):

⁵⁰ **Jos J. S. Weitenberg**, “Armenian monasteries in the Black Mountain”, *East and West in the medieval Eastern Mediterranean, I: Antioch from the Byzantine reconquest until the End of the Crusader principality (Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003)*, edited by **K. Ciggaar and M. Metcalf**, Leuven-Paris-Dudley, MA, Peeters, 2006 [Orientalia Lovaniensia Analecta, 147], p. 80-92 (այսուհետ՝ **Weitenberg** 2006), p. 80-92:

⁵¹ **J. Mécérian**, *Expédition archéologique dans l'Antiochène Occidentale (Mélanges de l'Université Saint Joseph 40)*, 1964, p. 112 (այսուհետ՝ **Mécérian** 1964), նույնի, “Les inscriptions du Mont Admirable”, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 38 (1962), p. 295-330 (**Mécérian** 1962): Հմտ. նաև **TIB** 15, p. 78: Այս արձանագրության մշակութաբանական նշանակության մասին տե՛ս **P. Peeters**, *Orient et Byzance. Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine* (Subsidia hagiographica 26), Bruxelles, Société des Bollandistes, 1950, p. 160-164 (այսուհետ՝ **Peeters** 1950):

⁵² **Mécérian** 1964, p. 111-112.

⁵³ Այդ վկայությունն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել ակադ. Ն. Մառը. տե՛ս **H. Mapp**, “Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халке-

հսկայական դեր են կատարել ոչ միայն բյուզանդական և վրացական, այլ նաև հայկական և հակոբեիկ-ասորական եկեղեցիների վանական կյանքում⁵⁴: Անտիոքի պատրիարքության տարածքում հնուց ի վեր գործել են վանքերի մի շարք խմբեր, որոնք ըստ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների, գտնվել են Սև լեռներում: Թվում է՝ Սև լեռներ ասելով հույները, վրացիները, մելքիտ-արաբները, ընդհանրապես քաղկեդոնականներն ու լատինները Հյուսիսային Ասորիքի կոնկրետ մի լեռնաշղթա կամ լեռ նկատի ունեն, իսկ ասորիներն ու հայերը՝ մեկ այլ: Հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Սև լեռների վանքերը մեր այսօրվա պատկերացումներով հիմնականում գտնվում են Ռապանի և Քեսուռնի մոտակա լեռներում՝ Գող Վասիլի իշխանության կորիզը հանդիսացող Տլուք գավառում, կամ Մարաշի (Գերմանիկե) մոտակայքում, որը մասն էր կազմում անտիկ Կոմմագենեի: Օրթոդոքս կամ քաղկեդոնական վանքերն էլ գտնվել են Ամանոսի հարավային լեռնաբազուկներում, որոնք մոտենում էին Որոնտեսի գետաբերանին⁵⁵:

Հայոց եկեղեցին և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները հոգևոր, մշակութային և քաղաքական մեծ ներուժ էին տեսնում Հյուսիսային Ասորիքի վանական հաստատությունների մեջ: Այդ է պատճառը, որ նրանք փորձում էին տարածաշրջանում խթանել հայկական հոգևորականության առկայությունը, իսկ Հայոց եկեղեցին միջեկեղեցական բանակցությունների ճանապարհով ամրապնդում էր իր դիրքերը հույն, լատին⁵⁶ ասորի եկեղեցիների փոխհարաբերություններում: Հայոց կաթողիկոսարանի ԺԲ դարի եկեղեցական քաղաքականության

донитах”, *Византийский Временник*, т. XII (1906), приложение, с. 32-38 (այսումնեա՝ **Марр** 1906), հմմտ. նաև **К. А. Максимович**, “«Малая книга» Никона Черногорца (XI в.) – новый источник по истории Восточной Церкви”, *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета (ПСТГУ) I: Богословие. Философия*, 2008, Вып. 4 (24), с. 29 (այսումնեա՝ **Максимович** 2008):

⁵⁴ Սև լեռների հայկական վանական հաստատությունների մասին տե՛ս **հ. Ղ. Ալիշան**, *Սիսուան, համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վեներիկ, Ս. Ղազար*, 1885, էջ 404-411 (այսումնեա՝ **Ալիշան** 1885), **հ. Հ. Ոսկեան**, *Կիլիկիայի վանքերը*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1957 [Ազգային Մատենադարան, ձՁԳ], էջ 281-283 (այսումնեա՝ **Ոսկեան** 1957); **J. Weitenberg**, “The Armenian Monasteries in the Black Mountain,” in *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean, I: Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality, Acta of the Congress held at Hernen Castle in May 2003*, ed. by **K. Ciggar** and **M. Metcalf** (OLA). Louvain, Paris und Dudley/ MA, 2006, p.79-93 (այսումնեա՝ **Weitenberg** 2003); **TIB** 15, S. 415-423:

⁵⁵ Հայկական Սև լեռների տեղադրման իմ վարկածի մասին տե՛ս **Ա. Բողոյան**, «Սև լեռների վանական համալիրներն ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի տեղադրութեան», *Քաղմավէպ, ձՁԸ*, տարի (2020), 1-2, էջ 294-302 (այսումնեա՝ **Բողոյան** 2020):

⁵⁶ Հայոց, լատին և բյուզանդական եկեղեցիների հետ փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս **Charles A. Frazee**, “The Christian Church in Cilician Armenia: Its Relations with Rome and Constantinople to 1198,” *Church History*, Vol. 45, No. 2 (Jun., 1976), pp. 171-184 (այսումնեա՝ **Frazee** 1976):

հիմնական նպատակն էր դարձել ապահովել հույն, լատին և ասորի եկեղեցիների հետ հավասարը հավասարի հետ առնչվելու անհրաժեշտությունը: Այդ է պատճառը, որ Հայոց եկեղեցին փորձում էր ճանաչվել բյուզանդական կայսրության կողմից իբրև Անտիոքի պատրիարքություն: Միաժամանակ, Կիլիկիայի Հայոց պետությունը փորձում էր հովանավորել լատին, հույն և ասորի եկեղեցիների ազատ գործունեությունն իր իշխանության տակ գտնվող տարածքներում: Այդ քաղաքականության արդյունք է այն փաստը, որ Անտիոքի հույն պատրիարքը ժամանակ առ ժամանակ հաստատվում էր Սսում կամ Տարսոսում, Կիլիկյան քաղաքներում իրենց եպիսկոպոսական աթոռներն էին հաստատում լատին պատրիարքները⁵⁷, հաճախ էլ Կիլիկիայի տարածքից իրենց անհամաձայնությունն էին հայտնում Անտիոքի լատին իշխանություններին: Միանշանակորեն բացառիկ էր ասորի հակոբիկ եկեղեցու գործունեությունը Կիլիկիայի տարածքում. Հռոմկլայում և Սսում, ինչպես նաև Կիլիկիայի բազմաթիվ այլ քաղաքներում, նրանք հաստատել էին իրենց պատրիարքական նստավայրն ու եպիսկոպոսական աթոռները: Անգամ ԺԲ դարի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում, Կիլիկյան պետության հովանավորությամբ, Թեոդորոս բար Վահբունը ստեղծել էր առանձին, Միքայել Ասորու աթոռին հակաթոռ պատրիարքարան⁵⁸: Եկեղեցական առանձին ուղղությունների հովանավորությունը նոր իմաստ ստացավ մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը Անտիոքի պատրիարքական աթոռի իրավասությունների թեկնածու. Հայոց կաթողիկոսարանը, Բագրատունյաց թագավորության անկումից ու բազում դեգերումներից հետո, կարողացավ հաստատվել Կապադովկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, նստավայր ունենալով Սեբաստիան, Ծամնդավը, Կարմիր, Շուղր և տարածաշրջանի այլ վանքեր, իսկ ԺԲ դարի 20-ական թթ. հաստատվեց Պահլավունիներին պատկանող Ծով դղյակում: Վերջինիս փոխարեն 1148 թ. ձեռք բերվեց Հռոմկլա ամրոցը, որտեղ էլ հաստատվեց և մինչև 1293 թ. տեղակայված էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը⁵⁹: Եփրատամերձ տարածքներում հաստատվելով, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը աշխարհագրորեն հայտնվեց Անտիոքի պատրիարքության պատմական տարածքներում (ըստ Google քարտեզի՝ ուղիղ գծով, Անտիոք քաղաքից շուրջ 180-200 կմ հեռավորության վրա, իսկ ըստ TIB 15, քարտեզ 1-ի՝ շուրջ 230 կմ): Դրա հետ մեկտեղ Բյուզանդական կայսրությունը ԺԲ դարի 60-ա-

⁵⁷ B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London and New York: Routledge, 2016², p. 18-85, 159-187 (այսուհետ՝ **Hamilton** 2016):

⁵⁸ Լ. Տէր-Պետրոսեան 1989, էջ 8-9:

⁵⁹ Բոզոյան 1988, էջ 219-220:

կան թթ. սկսված հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններում պահանջում էր Հայոց եկեղեցու առաջնորդի ընտրությունը հաստատել Բյուզանդիայի կայսեր համաձայնությամբ: Բյուզանդական պահանջների թ կետը երկու եկեղեցիների միություն կարևոր պայմաններից մեկն էր համարում Հայոց եկեղեցու առաջնորդի ընտրության ժամանակ թեկնածուի հաստատումը վերապահել կայսերը. «ե զի ընդունիցիք զառաջարկութիւն կաթողիկոսին՝ միայն ի թագաւորէն Հռոմոց»⁶⁰: Ահա այդ ժամանակ էլ Հայոց եկեղեցու մի խումբ բարձրաստիճան հոգևորականների մոտ (Ներսէս Լամբրոնացու գլխավորությամբ) գաղափար առաջացավ կայսրությունը դիմել հետևյալ հակադարձ առաջարկով՝ Հայոց կաթողիկոսարանին տալ Անտիոքի պատրիարքի իրավասություններ. «է. եւ կայցէ զաթոռն Անտիոքայ կաթողիկոսն Հայոց. եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորա յարեւելս եւ յարեւմտս. եւ նոյն յաջորդեսցէ հրամանաւ թագաւորիդ զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչև ի սպառ»⁶¹: Ըստ Ներսէս Լամբրոնացուն վերագրված վավերագրի, Բյուզանդական եկեղեցու և կայսրության հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու միայն մեկ ճանապարհ կա. «...անքակ անդուլթեամբ զսէրն նուաճել, այսինքն՝ հարսնացուցանել զաթոռն Անտիոքայ հայրապետութեանս Հայոց, զի ի ձեռն ողջախոհ կուսին այնորիկ, եւ անբիժ փեսայիս այսորիկ միաւորութեան հաւատամբ լինել ի մէջ երկուց ազգացս անքակ սիրոյ խնամութիւն... զամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց ընդ իշխանութեամբ թագաւորիդ Հռոմոց ածեալ կացուցէ, եւ ի մեծ եկեղեցիդ խառնեսցէ»⁶²: Ելնելով այս դրույթներից, Ներսէս Լամբրոնացին նաև արձանագրում է. «Այսպէս յորժամ լիցի կաթողիկոսն Հայոց միի չորից աթոռոցդ ընդ աջմէ թագաւորիդ Հռոմոց, պատրիարք աթոռոյն Անտիոքացւոց, ամենայն Հայաստանեայցս յոյս եւ հաւատ եւ միաբանութիւն նովաւ առ ձեզ խարսխի. եւ ամենայն լուծ զոր դնէք ի վերայ պարանոցի մեր՝ այսու յուսով թեթեւ, ունելով միշտ զմիջնորդ զառաջինն փոխել եւ թագաւորական ընտրութեամբդ կոչեցեալ»⁶³: Ըստ այս վավերագրի, Հայոց եկեղեցու գործիչները կայսեր պայմանը կատարելու համար Բյուզանդիայից և նրա եկեղեցուց ակնկալում են փոխզիջում՝ Հայոց եկեղեցու առաջնորդի կարգավիճակը հավասարեցնել Անտիոքի պատրիարքական աթոռի գահակալի աստճանին: Ըստ նրանց, միայն նման զիջման դեպքում է հնարավոր բյուզանդական կայսեր կողմից Հայոց կա-

⁶⁰ Ընդհանրական թուղթ սրբոյն Ներսիսի Շնրհալոյ, յերուսաղէմ, ի տպարանի առաքելական արքայ Սրբոյ Յակովբեանց, 1871, էջ 157 (այսուհետ՝ ԹԸ 1871):

⁶¹ Բ. Ա. Պալենեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան նորա ընդ հոռմէական եկեղեցւոյ ի Փորթնտեան սիւնհոդոսի, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1878, էջ 266 (այսուհետ՝ Պալենեան 1878), հմմտ. Բողոյան 1995, էջ 204: Տե՛ս ծան. 20:

⁶² Պալենեան 1878, էջ 265, հմմտ. Բողոյան 1995, էջ 205:

⁶³ Պալենեան 1878, էջ 265-266:

թողիկոսի ընտրությանը միջամտելու արարողակարգի ընդունումը, այսինքն՝ Մանուել Կոմնենոսի ձևակերպած պահանջների Թ՝ կետի ընդունումը. «Ապա թէ ոչ, ծառայ գոլով այլ ազգաց ըստ մեղաց մեր, եւ ընդ իշխանութեամբ նոցին բնակեալ, զիա՛րդ հնար է ձգտել առ թագաւոր Հոռոմոց եւ առաջարկութիւն կաթողիկոսի պահանջել»⁶⁴:

ԺԲ դարում, կապված հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների նոր փուլի հետ, ներսես Լամբրոնացին և նրան համախոհ կիլիկյան հոգևորականությունը փորձ է արել փոխել Հայոց եկեղեցու տեղը Տիեզերական եկեղեցու կառուցվածքում: Նրանք առաջարկում էին Հայոց կաթողիկոսին տալ Անտիոքի պատրիարքի իրավասություններ, իհարկե, նրա առաջադրման իրավունքը վերապահելով բյուզանդական կայսերը: Տիեզերական եկեղեցու համակարգում նոր տեղի ընկալմամբ Հայոց եկեղեցին ձգտում էր հավասար աթոռ ճանաչվելու պարագայում դադարեցնել իր հանդեպ տեղի ունեցող հալածանքները և ոտնձգությունները օրթոդոքսների, լատինների և հակոբիկ ասորիների կողմից: Այնուամենայնիվ, հարցի լուծումը միանշանակ չէր կարող լինել: Հայոց կաթողիկոսարանում չէին կարող չմտածել, որ նման քայլով կարող են վաստակել ասորի հակոբիկների և կաթոլիկ եկեղեցական կառույցների թշնամությունը: Վախերից մեկն էլ հավանաբար այն էր, որ միջազգային եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերություններում Հայոց եկեղեցին կարող էր կորցնել սեփական ժողովրդի շահերից գործելու հնարավորությունը:

Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանը Անտիոքի պատրիարքություն վերանվանելու այս ծրագրային դրույթը ԺԳ դարում ևս մեկ անգամ վերարժարծվեց Հայոց կաթողիկոսների կողմից: Ստեփաննոս Օրբելեան պատմիչը ներկայացնում է Գրիգոր է Անավարդեցի կաթողիկոսի՝ ասորի Աբունա նեստորական կաթողիկոսին ուղղված թղթից մի հատված, որտեղ Հայոց հայրապետն իր եկեղեցու նվիրապետական համակարգի տեսչականը ներկայացնում է այսպես. «...խնդրեմք զաթոռն Անտիոքու մեզ լինել, և վասն նուագեալ ժամանակիս կամիմք զմիաբանութիւն Հոռոմոց ընդ մեզ և զամենայն ազգաց»⁶⁵: Եկեղեցաքաղաքական այս դիրքորոշումն, ամենայն հավանականությամբ, Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո, ամբողջովին դուրս մղվեց շրջանառությունից⁶⁶:

⁶⁴ Պալեան 1878, էջ 265-266, հմմտ. Բոզոյան 1995, էջ 204-205:

⁶⁵ Ստեփաննոսի Միսեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, տպարան Լազարեան ցեմարանի արևելեան լեզուաց, 1861, էջ 328 (այսուհետ՝ Ստեփաննոս 1861):

⁶⁶ Հայոց կաթողիկոսարանը Անտիոքի պատրիարք վերանվանելու դրույթին, ճիմնվելով Ստեփաննոս Օրբելեան պատմիչի տեղեկության վրա, անդրադաձել է նաև Մաղաֆիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, յա-

Ամփոփենք. Սկսած 1176 թ., հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ամենաբուռն շրջանում, Ներսես Լամբրոնացուն մոտ կանգնած Հայոց կաթողիկոսարանի բարձրաստիճան հոգևորականների մի խումբ, ի պատասխան Մանուել Ա Կոմնենոսի առաջադրած 9 կետի, առաջարկում է Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը Բյուզանդական կայսերը թողնել միայն այն դեպքում, երբ Բյուզանդական կայսրությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը կճանաչի իբրև Անտիոքի պատրիարքական աթոռ: Հայոց եկեղեցին առաջնորդվում էր այն հիմնադրույթով, որ դրանով կարող է մեղմացնել բյուզանդական, արևմտաստորական և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև արդեն մի քանի դար տևող համարտությունը Անտիոքի եկեղեցական աթոռի շուրջ, որի հետևանքով ԺԲ դարում բյուզանդական և լատին պատրիարքները հաճախակի լքում էին իրենց աթոռանիստն հանդիսացող քաղաքը: Այս նպատակի իրագործումով Հայոց եկեղեցին հույս ուներ իրապես հաղորդակից դառնալ ոչ միայն բյուզանդական, այլ նաև Հռոմի, հակոբիկ և նեստորական ասորի եկեղեցիներին: Այս ենթատեքստն առկա է նաև Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարզեցու (1293-1207) գործունեության մեջ: Նույն համատեքստում նկատելի է նաև Լևոն Մեծագործի (1187-1219) Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը կրիկյան Հայաստանին միացնելու ջանքերը, որոնք ավարտվեցին բացարձակ անհաջողությամբ:

AZAT BOZOYAN

THE ROLE OF ANTIOCH IN THE POLICY OF LEVON THE MAGNIFICENT

Key words: The Armenian Kingdom of Cilicia, King Levon I, Antioch, the Crusades, the Patriarchate of Antioch, relations between churches, Nersēs of Lambron, the Armenian Church.

Starting from 1176, a group of high-ranking Armenian clerics close to Nersēs of Lambron, the Bishop of Tarsus, in response to the 9th point of the demand set forth by Manuel I Komnenos (1143–1180), proposed the emperor to recognize the Armenian Catholicos as Patriarch of Antioch. According to Nersēs, only such a change in the hierarchical system of the Ecumenical Church could enable the emperor to participate in the election of the Armenian catholicoi. The Armenian church leaders were guided by the principle that such a change could mitigate the conflict between the Byzantine, Western Syrian and Catholic churches over the

րակից ազգային պարագաներով պատմուած, Կոստանդնուպոլիս, Հրատարակութիւն Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1914, սյուն 1764, § 1215 (այսուհետ՝ **Օրմանեան** 1914):

patriarchate of Antioch, which had already lasted for several centuries. By achieving this goal, the Armenian Church hoped to commune not only with the Byzantine but also with the Roman, West and East Syrian churches. This endeavor was also present in the activities of the Armenian Catholicos Gregory VII of Anavarz (1293–1307). The efforts of Leo the Great (1187–1219) to unite the Cilician state with the Crusader state of Antioch are also noticeable – a policy that ended in complete failure.

АЗАТ БОЗОЯН

РОЛЬ АНТИОХИИ В ПОЛИТИКЕ ЛЕВОНА ВЕЛИКОГО

Ключевые слова: Армянское Киликийское царство, царь Левон I, Антиохия, Крестовые походы, антиохийская патриархия, взаимоотношения церквей, Нерсес Ламбронаци, Армянская церковь.

Начиная с 1176 года группа высокопоставленных армянских клириков, приближенных к епископу Тарса Нерсесу Ламбронаци, в ответ на девятый пункт требования, изложенного Мануилом I Комнином (1143-1180), предлагала императору признать Армянского католикоса патриархом Антиохии. По мнению Нерсеса, только такое изменение в иерархической системе Вселенской церкви дало бы возможность императору участвовать в выборах армянского католикоса. Армянские церковные деятели полагали, что такое изменение может смягчить конфликт между византийской, западно-сирийской и католической церквями по поводу церковного престола Антиохии, который длился уже несколько столетий, и надеялись достичь соглашения с ними. Этот подтекст присутствовал и в деятельности армянского католикоса Григора VII Анаварзского (1293-1307). Также заметны старания Левона Великого (1187-1219) объединить Киликийское государство с антиохийским государством крестоносцев – политика, которая была обречена на полный провал.